

MIESTAS VAKARUOSE: KAIP KENIGSBURGAS TAPO KALININGRADU

Per Brodersen. *Die Stadt im Westen. Wie Königsberg Kaliningrad wurde.*
Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. 367 S.

Alvydas Nikžentaitis

Leidiny, publikuotas 2008 m., yra skirtas Kaliningrado srities pokarinei istorijai. Tik iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tai dar viena istoriko studija, aprašinėjanti pokario įvykius labiausiai į vakarus nutolusioje šiandieninės Rusijos Federacijos ir buvusios Sovietų Sąjungos srityje. Perskaičius visą knygą aiškėja kiek kitoks vaizdas: autorius, kuriam už šią studiją buvo suteiktas daktaro vardas Diuseldorfo universitete, ėmėsi nagrinėti naują – taip pat ir vokiečių historiografijai – temą. Pero Broderseno dėmesio centre atsidūrė Kaliningrado srities identiteto formavimo problema 1945–1970 m. laikotarpiu. Tokio pobūdžio darbas yra pirmasis bandymas būtent tokiu kampu pažvelgti į šios Rusijos srities istoriją.

Identiteto formavimo problema knygoje nagrinėjama, kūrybiškai naudojant pastaruoju metu labai populiarius atminties kultūros teorinius konceptus. Dėl to autorius neatsitiktinai nemažai dėmesio skiria tokioms temoms kaip vietovardžių kaita, senojo (vokiškojo) paveldo naikinimas, naujų paminklų statymo, muziejaus ekspozicijos ar vedamų ekskursijų po Kaliningradą turinio analizei. Svarbią vietą knygoje užima istorijos iki 1945 m. pateikimo kuriant *homo sovieticus kaliningradensis* identitetą ir, aišku, pagrindinio Kaliningrado susikūrimo mito – Kenigsbergo šturmo 1945 metais aptarimas. Metodologiškai yra įdomūs ir poskyriai, skirti dabarties pateikimui kuriant kaliningradietiškąjį identitetą.

Visgi nors šis darbas ir skirtinas atminimą tyrinėjančių darbų problematikai, kai kurie poskyriai neleidžia abejoti, kad šio tyrimo autorius yra istorikas. Be tradicinių poskyrių, atskleidžiančių pokarinę šios srities istoriją, ypač reikėtų atkreipti dėmesį į autoriaus pastangas nustatyti Maskvos požiūrį į naująją Rusijos Federacijos dalį. Šis centro ir periferijos santykio atskleidimas nagrinėjamai temai ne tik suteikė konkretų istorinį kontekstą, bet ir buvo svarbi tyrimo dalis, siekiant charakterizuoti tam tikrus kaliningradietiškojo identiteto ypatumus.

Toli gražu ne visos tyrimo dalys yra absoliučiai originalios. Ir iki autoriaus darbo pasirodymo būta nemažai studijų, skirtų naujiems šios srities vietovardžiams, nekalbant apie gana plačiai tyrinėtą vokiečių išskeldinimo iš šios srities istoriją. Prie šių, kitų tyrėjų nagrinėtų, temų knygos autorių vertė sugrįžti pati darbo koncepcija ir pagrindinis knygos tikslas – parodyti, kaip vokiškas Kenigsbergas buvo transformuotas į sovietinį Kaliningradą. Visgi nuoseklus autoriaus darbas, visų pirma Rusijos archyvuose, leido ir šiais neblogai ištyrinėtais klausimais pasakyti nemažai nauja.

Darbo pradinė tezė – Maskva aneksuotus Rytprūsius užmiršo iškart po jų užkariavimo – tapo ir pagrindine darbo ašimi, apie kurią sukosi Broderseno samprotavimai apie kaliningradietiškojo identiteto formavimą.

Būtent dėmesio stoka iš centro ir baimė dėl srities ateities lėmė kaliningradiečių norą kuo labiau išryškinti šios srities sąsajas su centru. Šie norai jau pirmaisiais Rytprūsių priklausomybės Sovietų Sąjungai metais reiškėsi išskirtiniu ryšiu su Rusija akcentavimu. Stalinui sąmoningai ar ne išsprūdu-si frazė apie Rytprūsius kaip nuo seno rusišką teritoriją tapo vienu pagrindinių kaliningradiečių topų, kuris viešojoje erdvėje (kai kuriais atvejais netgi priešingai centrui) buvo pateikiamas kaip aksioma. Tačiau ne vien šis siužetas turėjo sužadinti kaliningradiečiams naujai užkariautos teritorijos savumą. Jau pirmaisiais srities egzistavimo metais buvo akcentuojami ir kiti realios Rusijos ir Vokietijos istorijos sąlyčiai Rytprūsių teritorijoje: Septynmetis karas, napoleonmetis bei rusų kariniai veiksmai Rytprūsiuose Pirmojo pasaulinio karo metais. Visas šių temų spektras, pradėtas formuoti pirmaisiais Kaliningrado srities egzistavimo metais, atsiskleidžia 1996 m. kaliningradiečių istorikų parengtoje pirmoje ir kol kas vienintelėje Rytprūsių istorijoje, atskleisdamas, be kita ko, ir dabartinių kaliningradiečių mentalinius ryšius su pirmaisiais rusų naujakuriais šioje srityje ir to meto sovietine propaganda. Nors laikotarpiui iki 1945 metų, kaip parodė knygos autorius, ir buvo skiriama šiek tiek dėmesio, tačiau, be jokios abejonės, Kenigsbergo šturmas 1945 metais ir jį simbolizuojantis paminklas 1200 gvardiečių tapo pagrindiniu naujojo miesto, vardu Kaliningradas, įkūrimo mitu.

Pažymėtina, kad būtent Kaliningrado srities sąlyčio taškai su Rusija rusiškojo nacionalizmo dominavimo laikotarpiu, datuojamu pirmaisiais pokario metais, lėmė pavienių vokiečių kultūros paminklų išlikimą, lygiai taip pat kaip sovietinio žmogaus vaidmens akcentavimas Sovietų Sąjungoje turėjo įtakos Kanto ir Šilerio paminklų išsaugojimui. Pastarųjų paminklų išlikimą lėmė, kaip įtaigiai parodė autorius, jų vokiškosios kilmės, sąlyčio taškų su Kaliningradu nutylėjimas ir jų reikšmės pasaulinei kultūrai akcentavimas.

Visgi praeities temos, – ir čia vėl reikėtų sutikti su knygos autoriumi, – teikė per mažai identifikavimosi su likusia Rusija galimybių. Ateitis kaliningradiečių identiteto formavimui turėjo suvaidinti ne mažiau svarbų vaidmenį nei praeities vaizdiniai.

Autorius pagrįstai nurodo, kad galų gale ir šie bandymai reikiamo efekto nedavė. Kaliningradietišką mitą apie asmeninį Stalino rūpinimąsi sritimi, pradėtas kurti 6-ojo dešimtmečio pradžioje, nebuvo galutinai užbaigtas dėl greitai prasidėjusios destalinizacijos, o techninės pažangos akcentavimas srityje aiškiai kirtosi su realybe. Lietuvos artumas šiai RSFSR sričiai taip pat nepadėjo įtikinti gyventojų jų pagerėjusiu gyvenimu, ir dar 7-ajame dešimtmetyje skaitytojų laiškuose iš Kaliningrado praslysdavo vietos gyventojų noras bent autonominės srities teisėmis būti prijungtiems prie Lietuvos SSR.

Šiuos Kaliningrado srities valdžios bandymus formuoti *homo sovieticus kaliningradensis* tapatybę galima įvardyti kaip tikslingą valdžios vykdomą propagandą. Tokiu atveju reikėtų kelti klausimą, kiek propaganda iš tikro prisidėjo prie atminties kultūros formavimo, arba svarstyti propagandinių priemonių efektyvumo problemą. Autorius šiuos klausimus paliečia, tačiau tai daro gana paviršutiniškai. Pavyzdžiui, jo darbe net nebandoma ieškoti atsakymo į klausimą, nuo kada rusų naujakuriai pradėjo laikyti sritį savo gimtine.

Kalbant apie kitus darbo skyrius, galima pažymėti autoriaus sugebėjimus išvelgti kaliningradietišką specifiką sovietinėje erdvėje. Tačiau jo samprotavimai apie techninę pažangą, kaip kuriamo kaliningradietiškojo tapatumo dalį, kelia klausimą, kiek tokie procesai buvo tipiškai Kaliningradui,

o kiek tai buvo tik bendrasovietinių procesų atspindys konkrečioje Rusijos Federacijos srityje. Aišku, norint atsakyti į šį klausimą, reikėtų analogiškų tyrimų SSRS mastu, kurie lig šiol nėra atlikti.

Šios pastabos tėra įkyraus recenzento bandymas rasti puikiai suręstame darbe vieną ar kitą silpnę vietą, tačiau jos tikrai neturi įtakos galutiniam vertinimui. Pero Broderseno knyga atveria naujas teritorijų, po Antrojo pasaulinio karo pakeitusių valstybinę priklausomybę, tyrinėjimo perspektyvas. Darbe išbandytos metodologinės inovacijos gali būti panaudotos tiriant kad ir to paties Klaipėdos krašto pokarinę istoriją. Tikrai norėtuši, kad šis darbas sudomintų kurią nors Lietuvos leidyklą, kad po kurio laiko ši knyga pasiektų skaitytoją ir lietuvių kalba.

O pabaigoje dar šis tas. Nors Broderseno darbas orientuotas į sovietinio Kaliningrado konstravimo procesus, recenzijos pabaigoje vertėtų paminėti bent vieną artimai su Lietuva susijusį epizodą.

Lietuvos skaitytojus, be jokios abejonės, sudomins Broderseno rasta diskusijų, kuriose aktyviai dalyvavo ir Lietuvos SSR atstovai, medžiaga apie naujuosius Kaliningrado vietovardžius. Rusijos archyvų medžiaga rodo, kad pradinę iniciatyvą pervadinti senuosius vietovardžius rusiškais parodė naujoji Kaliningrado srities valdžia. Šiame naujų vardų išgalvojimo procese, prasidėjusiame jau 1946 m., siekiant naujųjų srities gyventojų tvirtesnės integracijos, buvo klausama net jų nuomonės. Žinoma, savo nuomonę, pasak knygos autoriaus, jie galėjo pareikšti tik mažųjų gyvenviečių atžvilgiu.

Gyvenviečių pervadinimo klausimas akivaizdžiai parodė centro ir periferijos santykį. Net ir šiuo iš pirmo žvilgsnio ne strateginiu klausimu galutinį žodį turėjo tarti Maskva. 1947 m. pradžioje šiam klausimui spręsti buvo sudaryta komisija, kurios darbe dalyvauti buvo pakviesti ir Lietuvos atstovai. Nors prieš posėdį buvo gautas palankus kaliningradiečiams akademiko Pičetos atsiliepiamas, ryžtingai prieš šios srities vietovardžių rusinimą stoji Lietuvos TSR Istorijos instituto direktorius (ne Ministrų tarybos pirmininkas, kaip nurodo Brodersenas) Povilas Pakarklis, reikalavęs išlaikyti lietuviškus vietovių pavadinimus. Tokie jo reikalavimai, nors ir privertė dvejoti kaliningradiečių pasiūlymu kitus komisijos narius, visgi buvo atmesti. Galutinį žodį tarė ne mokslininkai, o kariai: vienas iš lemiamų argumentų, dėl ko buvo atsisakyta priimti Pakarklio siūlymus, tarties problemos – rusų naujakuriams ir kariams lietuviškus vietovardžius ištarti buvo taip pat sunku kaip ir vokiškus. Negelbėjo situacijos ir kompromisinis Pakarklio siūlymas suteikti lietuviškiems vietovardžiams slaviškas galūnes.

Ši istorija įdomi ne vien dėl lietuvių dalyvavimo, sprendžiant Kaliningrado vietovardžių klausimą. Diskusijoje panaudoti kiti politiniai ir ekonominiai Pakarklio argumentai (lietuviškų vietovardžių nereikia keisti, nes kils papildomi kaštai, kai ši sritis bus prijungta prie Lietuvos SSR) liudija, kad 1947 m. pradžioje centras nebuvo galutinai apsisprendęs dėl šios srities teritorinės priklausomybės Sovietų Sąjungos ribose.